

KREKOVA VESTFALSKA PISMA: SOCIALNO-EKONOMSKI POGLEDI IN IZSELJENSTVO

Marjan Drnovšek*

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Krekova vestfalska pisma: socialno-ekonomski pogledi in izseljenstvo

Janez Evangelist Krek (1865–1917) je s svojimi Vestfalskimi pismi, ki so izhajala v slovenskem katoliškem glasilu Slovenec v maju in juniju 1899, pri Slovencih zbudil zanimanje za rojake v Nemčiji. Dotlej so bili v senci množičnega izseljevanja v Združene države Amerike. Krek jih je obiskal kot katoliški misijonar. Družil se je z njimi, se pogovarjal z nemškimi duhovniki o razmerah v primerjavi z Avstrijo. Izseljenska problematika je le del njegovih razmišljanj, hkrati primerja vero (katoliška vs. protestantska), politične in ideološke odnose (katolištvo vs. liberalizem vs. socializem), gospodarski in socialni razvoj (slovenske dežele vs. Nemčija) itd. Avtor v prispevku analizira samo Krekov odnos do slovenske migracijske situacije na prelomu v 20. stoletje, zlasti s socialno-ekonomskih vidikov in odnosa do izseljenstva.

KLUČNE BESEDE: Nemčija, slovenska migracijska situacija, začetek 20. stoletja, socialno-ekonomski vidiki migracij

ABSTRACT

Krek's Westphalian letters: social-economic views and emigration

Janez Evangelist Krek (1865–1917) evoke with his Westphalian letters that were being published in the Slovene Catholic gazette Slovenec in May and June 1899 in Slovenes interest in their compatriots in Germany. Until then they were in the shadow of the mass emigration to the United States of America. Krek visited them as a Catholic missionary. He associated with them, discussed with German priests the circumstances in comparison to those in Austria. The emigration problematic is only a part of his contemplations; simultaneously he compares religion (Catholic vs. Protestant), political and ideological relations (Catholicism vs. liberalism vs. socialism), economic and social development (Slovene lands vs. Germany) etc. The author analyses in his contribution only Krek's relation towards Slovene migration situation at the turn into the 20th century, particularly from social-economic aspects and the standpoint to emigration.

KEY WORDS: Germany, Slovene migration situation, beginning of the 20th century, social-economic aspects of migrations

* Dr. zgodovine in arhivist, znanstveni svetnik, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; e-pošta: marjandr@zrc-sazu.si

UVOD

V času bivanja Janeza Evangelista Kreka v Nemčiji (pomladi 1899) je bilo v javnosti več znanega o izseljevanju Slovencev v Združene države kot v Nemčijo. To nam dokazuje takratno slovensko časopisje, ki je objavljalo številne prispevke o izseljevanju, zlasti katoliško, manj liberalno in najmanj socialistično. Slovenske celinske migracije v Evropi so bile nekako v senci množičnega izseljenskega vala v Združene države Amerike in na ostale celine sveta (npr. Egipt, Brazilijo, Argentino). Še manj je bilo strokovnih prispevkov. Zato nas ne čudi, da je prva znanstvena študija o 'porurskih Slovencih' prišla izpod peresa nemškega sociologa Ericha Wernerja in je v slovenski različici izšla leta 1985 (Werner, 1985). Toda že v Krekovem času so bile objavljene nekatere razprave o slovenskem izseljenstvu s poudarkom na izseljevanju v Združene države, ki imajo znanstveno težo v svojem in še današnjem času. Nemčija se v njih le občasno omenja.¹ Med svetovnjima vojnama so v pregledih slovenskega izseljenstva vedno navzoči Slovenci v Nemčiji (Bren, 1928: 141–143; Kuhar, 1939: 531–532). Vendar se šele v času izseljenskega »booma« Slovencev in ostalih Jugoslovanov v Nemčijo (šestdeseta in sedemdeseta leta 20. stoletja) poveča znanstveni interes zanje, kar je bilo povezano s pričakovanjem o njihovi začasni odsotnosti in gledanjem, da so bili jugoslovanski delavci v tujini obravnavani kot del jugoslovanskega delavskega razreda. Slovenski sociologi so z najrazličnejših vidikov raziskovali migracije Slovencev v Zvezno republiko Nemčijo v sedemdesetih letih 20. stoletja.² V ta prostor so stopili etnologi z delom Ingrid Slavec *Slovenci v Mannheimu* (Slavec, 1982). V letošnjem letu je izšlo magistrsko delo Saške Štumberger *Slovenščina pri Slovencih v Nemčiji* (Štumberger, 2007). Na zgodovinskem področju se končuje projekt *Slovenci v Nemčiji 1880–1973*, ki poteka v povezavi med Inštitutom za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani in kolegom dr. Rolfom Wörsdörferjem z Univerze v Darmstadtu. S tem ne zanikam ostale znanstvene in bogate publicistične dejavnosti v vseh obdobjih izseljevanja Slovencev v Nemčijo, tako z nemške kot slovenske strani. V tem prispevku se omejujem le na Krekove poglede na slovensko izseljenstvo v času pisanja njegovih *Vestfalskih pisem* iz Nemčije, okvirno vpete v sočasno migracijsko situacijo na Slovenskem, vendar s poudarkom na njegovih socialno-ekonomskih pogledih ob vstopom v 20. stoletje.³

¹ Med Slovenci zelo priljubljen koledar Družbe sv. Mohorja je za leto 1891 objavil pregled slovenskega izseljevanja v Združene države Amerike, ki ga je pod naslovom »Slovenci v Ameriki« napisal Franc Šušteršič (Šušteršič, 1891: 15–27). Jurij Trunk je ameriškim Slovencem posvetil knjigo, ki je svojevrsten etnološko-sociološki in zgodovinski prikaz stanja do leta 1912 (Trunk, 1912; Drnovšek, 1998: 83–110; Drnovšek, 1989: 606–609); Mulaček je leta 1909 pisal o statistiki (Mulaček, 1913: 256–266), Adlešič o organizaciji izseljevanja (Adlešič, 1909: 170–189).

² V okviru Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze v Ljubljani je deloval Raziskovalni inštitut oz. Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, ki je izvajal raziskovalno delo, katerih rezultate najdemo v razmnoženih brošurah pod imenom Migracije (Bilten). Glej Cobiss.

³ Njegove versko-moralne in narodno-kulturno poglede bom predstavil v eni od naslednjih razprav.

1. Slovenski izseljenski vs. nemški priseljenski prostor

Nedvomno drži teza, da so bile nemške dežele najstarejši cilj ekonomskih migracij iz današnjih slovenskih dežel, če omenim samo kočevske krošnjarje s konca 15. stoletja. Z manjšimi in večjimi časovnimi vrzeli je bila usmerjenost proti Nemčiji stalna in z največjimi vrhovi v 19. stoletju (krošnjarstvo, delavci v porurskih in vestfalskih rudnikih in industriji), med svetovnima vojnama (sezonsko agrarno delo in deloma krošnjarstvo) in zlasti v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja v t. i. gastarbajterskem obdobju, predvsem kot tovarniška delovna sila.

Pomembno ozadje migracijam so socialno-ekonomske razmere v izseljenskem in priseljenskem okolju. Razmere v kmetijstvu na Slovenskem so se v devetdesetih letih 19. stoletja počasi izboljševale zaradi uvajanja tehničnih novosti pri obdelavi zemlje, novih kultur in boljšega gnojenja. Tudi zadolževanje kmetov se je realno zmanjševalo po prelomu stoletja. Leta 1880 je na ozemlju zdajšnje Slovenije še 81,1 odstotka aktivnega in vzdrževanega kmečkega prebivalstva, v letih pred prvo svetovno vojno se zmanjša na 66,7 odstotka vsega prebivalstva (SNZ, 2005: 72).

Gozdarstvo in rudarstvo sta bili tradicionalni panogi na Slovenskem. Rudarstvo je obsegalo pridobivanje premoga ter železove, svinčene, cinkove in živosrebrne rude. Najpomembnejše na prelomu v 20. stoletje je bilo premogovništvo, ki je bilo osredotočeno v Zasavju (Zagorje, Trbovlje, Hrastnik in vrsta manjših premogovnikov). Leta 1850 je proizvodnja premoga dosegla 55.000 ton, leta 1913 milijon 530.000 ton. Povečalo se je tudi število rudarjev, od 640 leta 1850 na 7.600 leta 1913. Vse pomembnejše premogovnike na Slovenskem je do leta 1904 združevala Trboveljska premogokopna družba, katere proizvodnja je obsegala več kot 80 odstotkov vsega nakopanega premoga na Slovenskem, oziroma 3 odstotke v Avstriji. Ravno zasavski premogovni revirji so v 19. stoletju iz popolnoma agrarne pokrajine postali močno rudarsko in industrijsko središče, s spremenjeno socialno sestavo in s povečano koncentracijo prebivalstva. Glavna urbana središča so bila Trbovlje, Zagorje in Hrastnik. Na primeru Trbovelj velja, da na Slovenskem zlepa ni najti kraja, v katerem bi se za časa Avstro-Ogrske prebivalstvo samo v štiridesetih letih pošesterilo (povečanje za 651 odstotkov). Trbovlje so imele leta 1820 418 prebivalcev, pred izbruhom prve svetovne vojne pa kar 8.973 prebivalcev (SNZ, 2005: 105–106).

Avstrija je prvič posegla v delavska mezdna razmerja z zakonom 17. junija 1883, ko so bili ustanovljeni obrtni inšpektorati, ki so skrbeli za osnovno delavsko zaščito in varstvo pri delu. Rudarji so izstopali, saj so bili od leta 1854 do leta 1914 obvezno zdravstveno in pokojninsko zavarovani pri bratovskih skladnicah. Na najslabšem so bili kmetje, ki niso poznali socialnega zavarovanja in so bili odvisni od občinskih ubožnih skladov. Dohodki prebivalstva so bili odvisni od njihovega statusa in premoženjskega stanja. Delavci so prejeli tedenske mezde, ki so bile določene z urno ali akordno mezdo. Akordni sistem je bil uveden predvsem za nekvalificirane delavce. Do prve svetovne vojne so se mezde zviševale precej enakomerno z 2,6-odstotno letno stopnjo rasti. Delavske družine so živele bolj ali manj revno, čeprav se je delež

ljudi, ki je živel v pomanjkanju, po letu 1898 zmanjševal do prve svetovne vojne. Po podatkih nezgodne zavarovalnice za leto 1905 so bile najvišje mezde na železnici, v grafični in strojni industriji ter v rudarstvu in metalurgiji, tj. od 22 do 24 kron na teden, npr. v primerjavi s tekstilno industrijo (v glavne zaposlene ženske), kjer so dobile le od 12 do 15 kron na teden. Razlike so bile tudi med pokrajinami, npr. leta 1903 so bile mezde na Kranjskem in Primorskem za 6 odstotkov nižje kot na Štajerskem in Koroškem. Mezde na območju dunajske nezgodne zavarovalnice (Spodnja in Zgornja Avstrija) so bile za 20 odstotkov višje kot na slovenskem ozemlju (SNZ, 2005: 98–101).

Avstrijsko in slovensko zgodovino pisje označujeta zadnja desetletja Avstro-Ogrske za dobo hitrejšje industrializacije, ki jo je spremljala urbanizacija, zgraditev prometne in informacijske infrastrukture, začetek elektrifikacije in postavitve sodobnega bančnega sistema. To zadnje obdobje je označeno kot doba klasičnega liberalnega kapitalizma v slovenskih deželah. Zaradi globokih sprememb v socialni sestavi prebivalstva in »izjemno velikega izseljevanja« začnejo slovenske dežele v tej dobi zaostajati za razvojem v čeških⁴ in avstrijskih deželah (SNZ, 2005: 77).

Mezdna in stavkovna gibanja so bila tudi del takratne realnosti. Do prve svetovne vojne je bilo na Slovenskem približno 62 večjih mezdnih gibanj in 29 odmevnejših stavk, med njimi stavke zasavskih rudarjev v letih 1883 in 1889, ki so bile zadušene s silo. Zvišanje mezd, skrajšanje delovnega časa (8-urni delavnik), izboljšanje delovnih razmer itd. so bile zahteve rudarjev in posledično stavk, npr. v rudniku Ojstro (1883 in 1884), rudniku Leše (1886), trboveljskem revirju (1889), Zagorju (1891), ponovno v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku - Ojstro (1892), Trbovljah (maja 1900 proti odpuščanju rudarjev), zasavskih rudnikih (1903, ko je stavkalo okrog pet tisoč rudarjev), Trbovljah, Hrastniku in Ojstrem (1906 za višje mezde) itd. (SNZ, 2005: 95–97). Revirji so bili najpomembnejši bazen za rekrutacijo delovne sile za nemške porurske in vestfalske rudnike (Bren, 1928: 141–142). V manjšem obsegu so izvirali iz drugih slovenskih regij, zlasti tistih, kjer je že bila tradicija kopanja rude, fužinarstva in gozdarstva. Pomembno vlogo pri odločitvi za odhod v Porurje so imeli nemški agenti, ki so organizirali prevoz in nastanitev v Nemčiji. Za čas na prelomu v 20. stoletje se je z industrializacijo in razvojem rudarstva povečalo odhajanje na delo v rudnike (in deloma industrijo) na Zgornje Štajersko in deloma prek nje v rensko-vestfalske pokrajine. Vprašljiva pa je teza, da so se za delo v evropskih rudnikih odločali bolj revni Štajerci in Kranjci, »bogatejši« pa so odhajali v Združene države Amerike (Lipoglavšek, 1950: 38). Nedvomno je bil denar za pot pomembna postavka, vendar v času množičnega izseljevanja in vedno večjega števila sorodnikov v Ameriki denar za pot ni bil vezan samo na »bogatejše« izseljence. Drugo je vprašanje kvalifikacij, saj so mnogi začeli kot preprosti kopači v slovenskih zasavskih rudnikih, nadaljevali v gornjeavstrijskih in končali v porenjsko-vestfalskih. Izkušnje so bile pomembne

⁴ Industrializacija na Češkem je vplivala na zniževanje izseljevanja češkega prebivalstva. V prvem desetletju 20. stoletja se je izselilo iz Češke 171.513 oseb, tj. 2,62 % ljudi, v obdobju 1881–1890 kar 195.798 oseb, tj. 3,43 % ljudi (Winkler 1912: 231–232).

pri njihovem napredovanju in s tem pri boljšem zaslužku. Mobilnost rudarjev je bila znana, tako v avstrijski dobi kot tudi v času prve Jugoslavije.

Nemčija je v letih 1871 do 1913 preživela tranzicijo od kmetijske države z močno industrijo v industrijsko državo z močno kmetijsko osnovo (Forberg, 1990: 101). Nemčija je bila izseljenska država in je doživele enega zadnjih vrhov izseljevanja v letih 1880–1893, usmerjenega v Združene države Amerike, nato izseljevanje postopoma usiha. Povečuje pa se izseljevanje iz vzhodnih delov države (povečini poseljen s Poljaki) proti zahodu, zlasti v industrijsko razvito Porurje. Nov val predstavljajo tuji delavci, ki so v večjem obsegu prihajali v Nemčijo po letu 1890 (Forberg, 1990: 102). Porurje je bilo pomembno za nemško gospodarstvo in politično moč po letu 1870. Povezava premogovništva z železarstvom, velika podjetja (npr. Kruppove tovarne v Essnu), kartelni dogovori in fiksne cene so bili osnova te moči. Konec 19. stoletja se uveljavljata kemična industrija in energija. Ves ta razvoj je ponujal velike možnosti za moško in manj za žensko delovno silo. Bil je možen le s prihodom nove delovne sile na način: privabiti domačine, nato delavce iz drugih delov Nemčije (zlasti vzhodnih delov Prusije, danes Poljske), in na koncu od drugod. To se je kazalo tudi v porastu prebivalstva: od 723.000 (1871) na 2,6 milijona (1905). Nastajala so nova naselja in priseljenci so pomenili velik delež v tem naraščanju, ki ga spremljamo na prelomu v 20. stoletje. Med njimi so bili tudi Slovenci.

2. Izseljevanje v Porurje in Vestfalijo

Ob vstopu v 20. stoletje so bili Slovenci bolj ali manj izoblikovan narod, vendar živeči v različnih deželah v okviru Avstro-Ogrske in kot manjšina v Kraljevini Italiji (Beneški Slovenci). S politično združitvijo Nemčije leta 1871 je postopno nastajala nemška nacija in se krepila država (Kaiserreich).

Leta 1910 se je v avstrijski polovici Habsburške monarhije za slovenski občevalni jezik odločilo 1,253.148 oseb,⁵ v Nemčiji je tega leta živel 64,925.993 prebivalcev (Brockhaus, 1914: 423). Leta 1910 so v avstrijski polovici monarhije našli 27,961.496 prisotnih avstrijskih državljanov in 609.304 tujih državljanov (Zwitter, 1962: 224). Istega leta so v Nemčiji našli kot tujce 667.159 državljanov iz Avstro-Ogrske (Forberg, 1990: 103). Leta 1900 se je za slovenski materni jezik v Nemčiji odločilo 9.193 oseb, od tega 6.453 moških in 2.740 žensk (Valenčič, 1990: 64).⁶ Majhen delček v morju priseljencev v Nemčiji, ki je v naslednjih letih narasel.

⁵ Tem moramo prišteti Slovence, ki so živeli v ogrski polovici monarhije. Šteli so jih med »druge«. Leta 1890 so na Ogrskem našli 70.912 in Hrvaškem 20.987 Slovencev. Za slovenski materni jezik se je tega leta v Bosni in Hercegovini odločilo 3.108 oseb (Zwitter 1962: 224–227).

⁶ Krek sam zapiše, da je bilo tam 10.000 slovenskih fantov, mož in žen, kar se neverjetno ujema z uradnim popisom prebivalstva v Nemčiji (Valenčič, 1990: 64). Po trditvi nemškega sociologa Ericha Wernerja naj bi se prvi slovenski rudar zaposlil kot kopač v Kraljevem rudniku pri Wanne-Eickel leta 1878 (Werner, 1985: 79). Prišel naj bi iz avstrijskega Voitsberga.

Tabela 1: Delež priseljenih v Nemčijo iz Avstro-Ogrske

A.-O.	1871	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910
	75,702	117,997	156,762	201,542	222,964	390,964	525,821	667,159
Skupno	206,755	276,057	372,792	433,254	486,202	778,737	1,028,560	1,259,873
Odstotek	36,61	42,74	42,05	46,51	45,85	50,20	51,12	52,95

Vir (Forberg 1990: 103).

A.-O. (Avstro-Ogrska).

Skupno število vseh, ki so se priselili v Nemčijo.

Odstotek državljanov Avstro-Ogrske v deležu priseljencev v Nemčiji.

Delež avstro-ogrskih državljanov v Nemčiji je bil visok,⁷ če si ogledamo samo odstotke, ki so bolj ali manj v stalnem porastu. Če vzamemo leto 1900, ko poznamo število Slovencev, ki so se izrekli za slovenski materni jezik v Nemčiji, je slovenski delež v avstro-ogrskem delu 2,35-odstoten. Če upoštevamo samo avstrijsko polovico monarhije, so v letu 1900 Slovenci v Nemčiji predstavljali le 0,73 odstotka Slovencev iz omenjene polovice monarhije. Malo? Da, v primerjavi z izseljevanjem rojakov v Združene države Amerike,⁸ vendar se je v naslednjih letih do izbruha prve svetovne vojne njihov delež povečeval. Za primerjavo: leta 1910 je bilo v Porurju približno 300.000 Poljakov, ki so govorili poljščino (Dahlmann & Kotowski & Karpus, 2005: 7).

Nemčija je bila razmeroma blizu v primerjavi z Združenimi državami Amerike, kar ni nezanemarljivo dejstvo. Če upoštevamo, da je privabljala predvsem rudarje, je še bolj razumljivo odhajanje predvsem iz rudarskih predelov slovenskih dežel. Podobnosti lahko najdemo z izseljevanjem iz rudarskih predelov severozahodnih delov Češke (Wandruszka, 1980: 47–51). Priseljevanje Slovencev v Nemčijo se je začelo po letu 1880 z viškoma v osemdesetih letih 19. stoletja in v letih 1903–1906. Zaustavilo se je z izbruhom prve svetovne vojne. Po Kreku je bilo na prelomu v 20. stoletje vseh Avstrijcev z Nemci vred okrog 70.000, največ je bilo Poljakov, nad 150.000, ki so prihajali iz pruskih pokrajin na vzhodu, nato »mnogo« Čehov, »galiških Rusov«, Slovakov in »nekaj Lahov« (I/127).

3. Janez Evangelist Krek

O Janezu E. Kreku (1865–1917) se je veliko pisalo (Lukan, 1992: 1–5), vključno z njegovim doživljanjem in odnosom do slovenskega izseljenstva v Nemčiji (Kolar, 1998: 117–130; Kolar, 1992: 216–224). Z objavljenimi Vestfalskimi pismi v katoli-

⁷ Od začetka 20. stoletja do leta 1914 se je v Nemčijo izselilo vsako leto okrog 200.000 oseb.

⁸ Po ameriškem ljudskem štetju leta 1910 se je po kriteriju materinega jezika za slovenskega odločilo 123.631 oseb, rojenih v domovini, in 59.800 rojenih v Ameriki (Klemenčič, 1984: 29).

škem glasilu *Slovenec* je sprožil zanimanje zanje, vsaj v cerkvenih oziroma katoliških krogih. Njegova misijonarska pot med slovenske in češke rudarje leta 1899 je vplivala na odnos Cerkve na Slovenskem do izseljenstva, saj so jo dotlej zanimali predvsem ameriški Slovenci, odtlej pa je posvečala večjo pozornost organiziranemu delu med izseljenci v Evropi. Skratka, bil je katoliški duhovnik, pisatelj, družboslovec (sociolog), politik, časnikar (objavil več kot tisoč časopisnih člankov), spodbujevalec zadružništva, hranilništva in posojilništva in vsestransko prisoten v slovenski javnosti ob izteku 19. in na začetku 20. stoletja. Imel je močan socialni čut, ki ga je nosil v sebi od študentskih dunajskih let, zato ga je zanimala socialna problematika, in v okviru nje tudi izseljensko vprašanje.⁹ Njegova izrazita pozornost je bila namenjena delavstvu in kmetom. Krek se je zavzemal za pravno ureditev izseljenskega vprašanja v državi. Dunaj se je pozno odzval na vedno večji odliv za vojsko sposobne moške populacije, zlasti v Ameriko. V letih pred izbruhom vojne se je govorilo in pisalo o zakonu (1913), ki bi urejal migracijska tematiko, pri čemer je bil Krek dejaven na državni ravni (Kolar, 1992: 221), vendar je vojna prehitela ta prizadevanja.

Po Walterju Lukanu je bil Krek voditelj in politik brez oblastnih ambicij, človek z avtoriteto, izredno priljubljen med ljudmi, pravi ljudski tribun, skratka največji narodni organizator, ideolog in politik na Slovenskem v zadnjem četrletju Habsburške monarhije. Še več, prispeval je k oblikovanju moderno strukturiranega družbenega življenja na Slovenskem, ki je v vseh bistvenih delih dohitevalo evropske standarde. To so mu priznavali tako somišljeniki kot nasprotniki, kar se je izkazalo pri odmevih na njegovo smrt (Lukan, 1992 b: 7).

Krekova Vestfalska pisma¹⁰ so izhajala v *Slovincu*, kar pomeni javno pripovedovanje in razmišljanje o stvareh, ki so se mu dogajale v Nemčiji. Pri tem se ni držal samo potopisnega načina in opisovanja slovenskih izseljencev, ampak je v pismih razširil svoje zanimanje na mnoge aktualne dogodke in procese doma (Avstro-Ogrski) in v Nemčiji. V njih izraža svoje poglede, dela primerjave in marsikdaj pušča pot svojim mislim na način kritičnih komentarjev. Tradicija pisanja potopisov v obliki pisem sega daleč v 19. stoletje, vsaj od takrat, ko so začeli izhajati časopisi in časniki na Slovenskem. Še bolj ustaljeno je bilo objavljanje zasebnih pisem ali dopisov, ki so bili namenjeni uredništvom (Drnovšek, 1998; Drnovšek, 2004: 113–151).

4. Krekov odhod v Nemčijo

Krek je odšel po 20. aprilu 1899 in ostal več kot 5 tednov.¹¹ Prvo novico o Krekovem odhodu je prinesel *Slovenec* (še)le v soboto, 29. aprila 1899. Svoje delo je pričel

⁹ Na Dunaju je imel stike z brezdomci, slovenskimi izseljenci, berači itd., hkrati je bil spovednik, zato je dodobra spoznal življenje ljudi na socialnem robu (Kolar, 1992: 216).

¹⁰ Oznaka Vestfalska pisma se je uveljavila, čeprav so Slovenci takrat prebivali v rensko-vestfalskem industrijskem območju (Ruhrgebiet).

¹¹ Iz objavljenega pisma Jos. Abramcu je znano, da je odšel 20. aprila (Dolenec, 1933: 41).

v Börnigu, kraju med Castropom in Hernejem, dne 23. aprila ob 16. uri popoldne. S prižnice v zasilni cerkvi je nagovoril nad 200 Slovencev in Slovenk, nekaj Čehov in Poljakov (II/127). In vrnitev? Na binkoštni ponedeljek je Krek še zadnjič nagovoril kot duhovnik svoje rojake v Börnigu, kjer je začel svoje delo, po maši pa so se zbrali na shodu (XVIII/171). Nato je odšel na pot z vlakom v domovino (S pota/178).

Krekov biograf Ivan Dolenc je bil presenečen nad njegovo potjo v Nemčijo.¹² Bogdana Kolarja dejanje ni začudilo, če upoštevamo Krekovo načelo oz. poslanstvo, da je duhovno pastirstvo najvišje socialno delovanje (Kolar, 1998: 119). To nam potrjuje sam Krek. Med letoma 1897 in 1900 je bil, med drugim, državnozborski poslanec. Takrat je večkrat zapisal, da mu ta funkcija ni všeč,¹³ in je izpostavil duhovniško poslanstvo kot prvenstveno. »Duhovno pastirstvo je najvišje socialno delovanje,« zapiše v pismu (XIX/174). Zaradi permanentne politične krize v državi se ne smemo čuditi, da mu je misijonsko delo v Nemčiji pomenilo svojevrstni 'oddih', kljub napornemu potovanju od kraja do kraja, zbiranju delavcev, pridigovanju, spovedovanju in ne nazadnje nočnemu pisanju pisem v domovino. Objavljenih je bilo 19 pisem in eno »s pota«, ki so izhajala od 1. maja do 2. junija 1899.¹⁴ Tako Dolenc kot Kolar sta zapisala, da so jih ljudje brali z velikim zanimanjem. Dolenc celo meni, da jih lahko uvrstimo med njegove članke, ki bodo »najdlje preživeli« (Dolenc, 1933: 42). Po mnenju Martine Orožen lahko Krekov prispevek v razvoju slovenske publicistične zvrsti primerjamo s sočasnim Cankarjevim v razvoju leposlovne jezikovne zvrsti. Njegova Vestfalska pisma označuje kot prvi umetniško izrisani potopis oz. za esejiistične reportaže (Orožen, 1992: 31–31).

Nedvomno so Krekova Vestfalska pisma njegova javna razmišljanja in odzivanja na aktualne politične, socialne, gospodarske in zlasti verske razmere, v stalni primerjavi med stanjem v Nemčiji in Avstriji. Izselsenstvo je le del tega razmišljanja, večinoma skozi prizmo katoliške vere in cerkvene organiziranosti. Temelj vsega mu je katoliška vera, zavezanost njenim duhovnim temeljem, tudi v odnosu do protestantizma in judovstva. Na političnem področju je izrazito uperjeno proti liberalcem in socialnim demokratom, na idejnem proti individualizmu in materializmu. Skratka, Krek je na Nemškem deloval kot duhovnik, narodni in socialni delavec (Dolenc, 1933: 119). Hkrati Dolenc poudarja, da je s tem obiskom »prebil Krek led brezbriznosti za usodo naših izseljencev na Vestfalskem«. ¹⁵ Potrdim lahko Kolarjevo misel, da je Krekova nemška izkušnja pomenila preobrat v odnosu do izseljencev in do pojava izseljevanja v slovenski družbi in da je bila odločilnega pomena za njegovo nadaljnje delo za izseljence

¹² I. Dolenc, Krek na Vestfalskem. Slovenec, LVIII, št. 210, 14. 9. 1930.

¹³ Po mnenju Vasilija Melika je bil ta državni zbor »eden najbolj žalostnih v avstrijski zgodovini«, saj so se vrstile obstrukcije, v glavnem s strani nemške levice, prihajalo je do razgrajanj in celo pretefov (Melik, 1992: 226).

¹⁴ V razpravi uporabljam objavo pisem v omenjenih Izbranih spisih iz leta 1933, ki jih je uredil Ivan Dolenc. Ker me zanima vsebinski in ne jezikovno-slogovni vidik njegovih pisem, sem posegel po tej objavi, do katere so nekateri kritični zaradi jezikovnih posegov (Orožen, 1992: 32).

¹⁵ I. Dolenc, Krek na Vestfalskem. Slovenec, LVIII, št. 210, 14. 9. 1930.

(Kolar, 1998: 121). Nastane pa vprašanje, koliko to velja samo za katoliške izseljencev v Nemčiji in drugod po svetu. Vemo, da je bilo med Slovenci v Nemčiji veliko drugače mislečih, zlasti socialdemokratskih pogledov (Drnovšek, 1993: 208–209).

Ne čudi nas, da na prvem katoliškem shodu leta 1892 niso omenjali izseljevanja v Nemčijo, čudi nas pa, da na drugem katoliškem shodu leta 1900 poročevalec dr. Viljem Schweitzer sicer omenja Nemčijo, in to v dveh kontekstih: prvič, v zvezi s številom slovenskih izseljencev, ki naj bi jih bilo v Ameriki okrog 90.000 – z ozirom na Slovence v Nemčiji si le postavi vprašanje: koliko jih je (le) na Nemškem –, in drugič ter najbolj izpostavljeno, v zvezi z ustanavljanjem bratovščin, ki so skrbele za dušo in telo nemških izseljencev. Kakor da ne bi bral Krekovih vestfalskih pisem v *Slovincu*? Večjo pozornost posveča nemški Rafaelovi družbi, ki je postala vzor slovenski cerkveni oblasti, in njeno ustanovitev so priporočili tudi v resoluciji socialnega odseka (Poročilo, 1901: 47, 88). Še najbolj so na tem srečanju poudarili temne strani izseljevanja, kar je odmevalo tudi v katoliškem tisku.¹⁶

5. Krekov odnos do socialnih vprašanj

Odločujoča za novo ravnanje Cerkve na socialnem področju je bila socialna enciklika papeža Leona XIII. *Rerum novarum* (17. maja 1891). V njej je papež zahteval aktivno sodelovanje cerkve pri reševanju socialnega vprašanja. Prepletanje Krekovega socialnega dela s prosvetnim in političnim delom, njegovo zavzemanje za socialno delo in socialno kulturo je bila stalnica, vendar bolj na praktičnem kot teoretičnem polju. Bil je manj znanstvenik kot človek poslanstva, propagator krščanskih socialnih misli. Odklanjal je egoistični kapitalizem in izkoriščanje delavstva, nasprotoval ateističnemu socializmu in razrednemu boju ter zagovarjal nauk o družbeni harmoniji med stanovi, ki se morajo organizirati (Lukan, 1992 a: 2–3). Zavzemal se je za gospodarsko osamosvojitvev slovenskega ljudstva, podstat vsega mu je bilo krščanstvo (Jurčec, 1935: 10–12, 103–104, 171). Zavedal se je pomena izobraževanja delavstva (in ostalih), njihovega zduževanja v strokovnih, izobraževalnih, gospodarskih in političnih organizacijah. Zavzemal se je za človeka, urejanje delavčevega položaja (delovnega razmerja), za delavčevo družinsko hišo, za gospodinjsko znanje delavske in kmečke žene, za pomoč kmetu, da odplača dolgove, da »mu ne bo treba iti v nemške rudnike ali v Ameriko« (Brumen, 1968: 417–420). Znana je Krekovo povest *Iz nove dobe*, ki je izšla v *Domu in svetu* (1893), z opisom delavskega življenja na Dunaju v črno-belem razmerju in obsodba socialne demokracije in judovskega kapitala. Aleš Ušeničnik jo označi kot socialno povest, kot razpravno gradivo, prej znanstveno kot umetniško delo.¹⁷ Krek se je že na Dunaju seznanil z mladim krščanskosocialnim gibanjem. Tu se je srečal tudi s slovenskimi izseljenci, kar potrjuje njegovo pozornost za

¹⁶ Skrb za izseljence, *Domoljub*, XV/1902, str. 177.

¹⁷ Aleš Ušeničnik, dr. J. Ev. Krek, *Čas*, XX/1925/26, str. 97–121.

ljudi z roba socialnega dogajanja (Kolar, 1998: 117). Po vrnitvi v Ljubljano leta 1892 je že imel načrte o socialnem delovanju doma (socialni program). Prirejal je poučne tečaje za kmete in obrtnike in t. i. socialne kurze za delavce.

Pod psevdonimom Ivan Sovran je Krek leta 1895 v Ljubljani izdal delo *Črne bukve kmečkega stanu* (Krek, 1895). Gre za ponatis iz *Slovenca*.¹⁸ Odmev knjige je bil šibak, saj so natisnili 300 izvodov, prodali pa so jih le 200.¹⁹ *Črne bukve kmečkega stanu* so Krekov pogled na stanje kmečkega stanu v Evropi in po svetu,²⁰ v katerih obrobno izpostavi izseljevanje kot posledico slabega stanja kmečkega stanu, in še to konkretiziranega zgolj na Italijo. Uveljavljanje kapitalizma na podeželju in razkosovanje kmetij sta prisilili milijonske množice s podeželja v odhod v urbana središča, da so se izognele stalnim krizam, ki so v agrarnem življenju pomenile to, kar so v političnem revolucije. Posledica so bile selitve ljudi (nekdanjih gospodarjev in družin), ki so brez vsega tavalji po svetu in prodajali »osebno delavsko moč za – ljubi kruhek«. Označi jih kot »utopljenke v kapitalističnem morju«. In to stanu, ki pomeni steber Cerkvi, narodu in državi. Njegovo prepričanje je, da nepoznavanje preteklosti, liberalizem (in socializem) in individualizem prispevajo svoj delež k slabitvi kmečkega stanu (Krek, 1895: 3–5). In slovenski kmet? Gospodarska in družbena strukturna kriza je bila stalno prisotna od sredine 19. stoletja. Vdor kapitalizma je privedel do uničevanja starih obrti in drugih dejavnosti, potreba po denarju za vsakdanje življenje in investicije je bila vedno večja, cene kmetijskih pridelkov so tudi zaradi tuje konkurence vedno bolj padale. Stane Granda meni, da kmet ni postajal revež, ker ni nič imel, ampak ker ni mogel priti do potrebne gotovine. Vzrok za slab položaj kmeta niso bili le zadolževanje in davki. Bile so stiske, še več je bilo lahkomišelnosti in država le ni bila vsega kriva. Z ozirom na davke država ni bila povsem asocialna, ampak jih je pobirala kot realno breme, poviševale pa so jih deželne in krajevne potrebe. Država je omogočala prošnje za znižanje davka in za odpise davčnih zaostankov (Granda, 1998: 80). Zato si je Krek prizadeval za omilitev tega stanja z zadrugištvom.

V *Črnih bukvah* je Krek objavil »Socijalni načrt slovenskih delavskih stanov«, ki pomeni temeljni program krščanskosocialnega gibanja na Slovenskem (Lukan, 1992 b: 10). Že v uvodnem razmišljanju postavi trditev: »Socijalno vprašanje je po svojem bistvu pravno in zato tudi нравno vprašanje. Razmotrivati se mora po nezmotno resničnih načelih, iz katerih se izvajajo zahteve pravičnosti.« Prvi temelj sta vera in Cerkev, saj je katoliška vera temelj in varstvo resnice, trdi Krek, in hkrati »glavna voditeljica k boljšim socijalnim razmeram«, ker je katoliška Cerkev nosilka napredka in sreče za človeštvo, zato mora imeti vso svobodo v svojem socialnem delovanju. Izhajajoč iz tega Krek zahteva svobodno podeljevanje sv. zakramentov in izvrševanje službe božje, svobodno delovanje na pedagoškem področju (verska šola) in sklenitev pogodbe med državo in Cerkvijo glede svobode vladanja. Drugi temelj (domovina in narodnost) sloni na trditvi: »Vsaka oblast je od Boga postavljena«, kar vključuje

¹⁸ Slovenec, 1895, št. 161–236.

¹⁹ Slovenec, 9. 3. 1896.

²⁰ Med drugim tudi v Nemčiji, kjer izpostavi Prusijo, Hessen in Bavarsko.

spoštovanje oblasti in »ljubezen in zvestobo do vladarja« s trditvijo, da bodo v »boju za socialno preosnovo« ostali zvesti Avstrijci in »podložniki habsburške hiše«. Izpostavljen je tudi narod, kajti »vsak narod je od Boga« ima svoje posebne lastnosti in pravice, ki jih mora braniti država, zato zaključi »Mi se s ponosom imenujemo Slovence in zahtevamo za svoj narod: a) skupno upravo in pravično narodno avtonomijo, b) popolno dejansko ravnopravnost z drugimi narodnostmi v uradih in šolah« (Črne bukve, 1895: 246–148). Jedro njegovega programa so bile še zahteve v odnosu do kapitalizma, kmečkega, obrtnega in delavskega stanu in glede organiziranosti delavstva. Njegova osnovna načela na področju socialne problematike so temeljila na omenjenih temeljih in zahtevkih, ki jih je poudarjal tudi na področju izseljenstva.

6. »Vsa ta ogromna množica išče zaslužka« (I/127)

V sozvočju s »push–pull« pristopom v literarnem jeziku poudari glede na prvi pogoj »žalostne razmere v slovenskih deželah«, glede na drugi izredni gospodarski napredek v Porurju in Vestfaliji, zlasti v premogovništvu, železarski industriji, v gostem državnem železniškem omrežju in prekopih, kar se je izražalo v hitrem razvoju mest in nagli urbanizaciji. Za primer navaja Börnig-Sodingen, ki je imel v času njegovega obiska 5.000 prebivalcev, od tega kar 3.000 katoličanov. Ugotavlja, da so bile potrebe po delavcih vedno večje. Zato zapiše: »Sem pridi, kdor hočeš videti veliko obrtno gibanje,« ki je imelo podporo države (I/125–126).

Delo v rudnikih je bilo akordno, šihti osemurni. Krek, ne prvič in ne zadnjič, omenja pridnost Slovencev, zato so jih radi sprejemali na delo (I/126). Zaslužek je bil »zelo dober« v primerjavi z »beraškimi plačami v domovini«, tj. od 150 do 180 mark, celo do 200 mark mesečno, medtem ko doma niti do 1 glđ na dan (I/126). Vendar hkrati ugotavlja, da je bilo življenje drago. Za stanovanje z dvema sobama in kuhinjo so plačevali od 12 do 20 mark mesečno. Nedvomno zaradi moralnih razlogov je Krek vztrajal, da »vsaka rodbina mora imeti vsaj dve sobi«. Kilogram mesa je stal 90 kr. in liter mleka 12 kr. (I/ 127). Tudi premog je bil boljši in cenejši kot doma. Vendar Krek še zapiše: »Delavci žive mnogo bolje nego pri nas. Na vsem Vestfalskem dobiš težko hišo, kjer bi se ne jedlo vsak dan meso. Pri kavi jedó vsepovsod kruh s sirovim maslom, gnjatjo in klobasami«, izpostavi pa, da se popije ogromno žganja in piva, pri čemer so prednjačili Poljaki (I/127).

Krekova protikapitalistična misel ni mirovala niti v Nemčiji. Premogovniške družbe so imele velike dobičke. »Kapitalisti« so izrabljali delavce, saj so mu bile gnotne koristi glavno vodilo. Dobiček, boj in surovo življenje so krojili usodo delavstva. In pomoč? Krek meni, da bi ljudstvo ostalo revno, zapuščeno in bi propadlo, če ne bi bilo mož, ki z idealnimi nameni dvigajo to življenje na višjo raven, tj. katoliških duhovnikov (I/127). V Vestfaliji je obiskal kraje, kjer so živeli Slovenci, tj. Börnig-Sodingen, Rannel-Henrichenburg, Bruch, Wanne, Gladbeck, Herten in Dortmund, v Porenju Altendorf, Essen-Horst, Duisburg in Hamborn (XIII/156).

Delavska stanovanja so bila za Kreka želeni cilj za vsako delavsko družino. Delavska hišica in vrtiček sta mu bila cilj, vzor je našel v Belgiji.²¹ V Oberhausnu, kjer je bila zgrajena nova Marijina farna cerkev, se je seznanil s posebno ustanovo za delavce: staro župnišče s cerkvijo vred je župnik prepustil usmiljenim bratom,²² da so ju uredili v »delavski dom«, tj. v stanovanja za okrog 100 samskih delavcev. Urejeno so imeli prehrano, in sicer so na dan plačevali 1,30 marke, medtem ko so v zasebnih stanovanjih dajali na dan 1,50 marke, torej več, in še pristavi, da so delavci v zasebnih stanovanjih v telesnem in zlasti duševnem oziru na slabšem. Tak zavod so imeli tudi v Essnu. »Moje mlade sanje o delavskem domu v Ljubljani se mi tukaj vsiljujejo. Najrajši bi prenesel vso stavbo z usmiljenimi brati vred domov« (XVII/167). Kasneje navede, da je bilo 1. aprila 1903 v Nemčiji celo 488 stavbnih zadrug, ki so zgradile svojim članom 24.075 »hiš in hišic«, v skupni vrednosti (z zemljišči vred) 100 milijonov kron²³ (Izbrani spisi V.: 50).

V Dortmundu, kjer je v okolici živelo veliko Slovencev, zlasti v župnijah Eving, Lünen in Derne, so za katoliške delavce ustanovili tri »obednice«, kjer dobivajo nedrago in dobro hrano. Eno, v Josefinenstiftu, so vodile usmiljene sestre. Ta zavod je imel enak namen kot Josephinum v Ljubljani. V dortmundskega so prihajale ženske brez služb in tam živele z majhnim povračilom za stanovanje in hrano. Urejali so jim tudi zaposlitev. Hkrati Krek ugotavlja, da je ponudba služb večja, kot je poslov. »Tod se pač vsaka ženska brž lahko omoži.« Nekaj onemoglih ženskih poslov je imelo dosmrtni kot in hrano (XVIII/169). Za samske ženske so bile v vseh mestih zavetišča, ne samo za ženske posle, ampak tudi za »vzgojevalke« in učiteljice. Da so že v železniških vagonih – nedvomno na vožnji do želenega cilja – dobile navodila (»vabila«), kam naj se obrnejo glede zaposlitve. V večjih krajih so bile na kolodvorih zastopnice dotičnih zavetišč, in vsako dekle, ki je samo potovalo, je dobilo pri njih nasvet in pomoč. Na Bavarskem so bili taki oglasi za katoliške in protestantske zavode, na »Pruskem« samo za protestantske, še ugotavlja Krek (XVIII/170).

V Nemčiji je slišal o velikem številu nesreč in smrtnih žrtev v rudnikih, in nadaljuje: »Kdo se meni zanje, delodajalec je kapital – brez srca. Hladnokrvno sprejema delavce, hladnokrvno jih odslavlja, četudi na groblje.« Za mnoge nesreče je bila kriva »strast«, tj. medsebojni obračuni s hladnim orožjem in samokresi, pijača, igre in ženske, ki jih spravljajo v skušnjavo (III/130).

7. »Izseljevanje in združništvo«

Pod tem naslovom je Krek leta 1913 objavil prispevek v *Narodnem gospodarju*, glasilu Zadrुžne zveze v Ljubljani.²⁴ Njegova zadrुžna prizadevanja postavljamo v t.

²¹ Ivan Dolenc, Krekova skrb za delavska stanovanja, *Pravica* 1927, št. 44 in 45.

²² S pristavkom: »do letos zastonj« (XVII/167).

²³ Naša moč, 29. 12. 1905.

²⁴ *Narodni gospodar*, XIV/22, 25. 11. 1913, str. 351–353.

i. drugo obdobje združništva na Slovenskem, ki mu sledimo po letu 1894.²⁵ Krek je bil njihov spodbujevalec in usmerjevalec v duhu krščansko-socialnega gibanja tistega časa. Bile so oblika reševanja socialnih problemov kmečkega in delavskega življa, tj. nižjih socialnih plasti prebivalstva. Vzore za razvoj združništva na Slovenskem je Krek iskal na drugih primerih, npr. v nemških delih Avstrije, v Švici, Nemčiji in Franciji, pri tem pa je upošteval specifične slovenske razmere (Vidovič-Miklavčič, 1992: 178–179).

V omenjem članku označi izseljevanje za pomembno gospodarsko vprašanje, zato morajo imeti kmečke zadruge besedo na tem področju. Jedro zadrug predstavljajo posojilnice, ki zbirajo kmečke prihranke za potrebe kmetov. Če jih ne bi bilo, denar ne bi bil v obtoku ali pa bi se nalagal v »mestne zavode« in šel za mestne potrebe, mestne stavbe in obrt. Poudari, da kmetijski napredek ni mogoč brez urejenega in cenene melioracijskega kredita. Vendar, najvažnejši so kmečki ljudje, ljudje, ki se selijo s podeželja v mesta in industrijske kraje. Ti se ne vrnejo več, čeprav jih po Kreku ne moremo šteti med prave izseljence. Ponovi večkrat zapisano: izseljenec je človek, ki gre prek državnih mej, običajno čez ocean, z namenom, da si kaj prisluži in vrne domov. Še več, da si ustvari prihranke, kar se mnogokrat ne izide, na drugi strani pa poudari, da ti prihranki (»precejšnja vsota«) le prihajajo domov, ker je v bistvu kmečki denar in mora biti namenjen v korist kmečkemu stanu.²⁶ Kmečke hranilnice in posojilnice morajo biti središča tega denarja. V mislih je imel predvsem izseljence v Združenih državah Amerike. Sviri pred nalaganjem prihrankov izseljencev v mestne zavode in banke, saj se porabijo le za hipotekarne kredite, bančne špekulacije, ne pa v kmetijstvu. Tudi dobiček jim ostane, kar ni ne »zdravo« in ne »pravično«. In v tem je skrb kmečkega združništva za izseljenstvo, da mora »po svojih močeh poizkušati, da pride izseljeniški denar tja, kamor spada, namreč v kmečke hranilnice in posojilnice«. Zavrača pa idejo hrvaških združnikov, da bi morale prevzeti tudi vlogo »potovalnih pisarn«, ker gre za preveč tvegan posel, hkrati pa »prodajanje raznih listkov« ni združljivo z združništvom. Se pa Krek ogreva za idejo »posredovanja kmečkih poslov in delavcev« s strani združnih zvez in krajevnih zadrug, kar je blizu parole: »Kmečko ljudstvo predvsem za kmete!« Pričakuje, da se bo na Kranjskem ustanovila deželna posredovalnica, ki ne bo uspešna, če se ne ustanovijo tudi krajevna zastopstva, za kar so najbolj sposobne zadruge. Na Štajerskem, Hrvaškem in v Istri so za ta posel tako na razpolago le zadruge. Članek nam kaže Krekovo gledanje na zbiranje finančnih prihrankov izseljencev, vendar le iz Združenih držav, in na vzpostavitev organiziranega odhajanja prek posredovalnic. Ne za prvi in ne za drugi primer ne navaja npr. Nemčije, kar je v času najbolj množičnega izseljevanja prek Atlantika tudi razumljivo. Mogoča je tudi misel, da ima pred očmi predvsem odhajanje kmečkih ljudi, ki so predstavljali večino izseljencev v Združene države, medtem ko so v Nemčijo odhajali zlasti delavci rudarji.

²⁵ Prvo, zlasti po sprejetju združnega zakona v Avstriji 1973, zaznamujejo hranilnice, ki so nastajale v narodnem duhu in pod vodstvom dr. Josipa in Miha Vošnjaka.

²⁶ Po Kreku je prihrank najprej plačilo za izostanek z doma. Zato se mora vrniti kmečkemu stanu.

Tudi v Vestfalskih pismih – ki so izšla štirinajst let pred omenjenim člankom v *Narodnem gospodarju* – dela primerjave s slovenskim zadružništvom, ko piše npr. o Dortmundu. Meni, da je slovensko zadružništvo na trdnih temeljih, kljub nasprotovanju t. i. izobraženstva in njegovi brezbriznosti. »Tukajšnji zgledi nam morejo biti v bodrilo, a sicer smo samosvoji,« ugotavlja Krek. Ko piše o henrichenburškem pastorku Fridolinu Bayerju, omenja, da je ta pastor ustanovil na periferiji industrijskega okraja Raiffeisenovko,²⁷ ki ima 80.000 mark prometa letno, vloge pa obrestuje 3 1/3-odstotno in posoja po 4-odstotnih obrestih. Ugotavlja, da tamkajšnji kmet drago proda in ima še poceni kredit. »Bog se nas usmili z našo kruto previsoko obrestno mero,« zapiše Krek. Sledi poziv, da naj se organizirajo in prepredejo vse slovenske fare z Raiffeisenovkami in gospodarski zadrugami, saj je splošni gospodarski napredek edina pot za znižanje obresti (VI/138). Oporeka trditvi Ivana Tavčarja, da je slovensko zadružništvo nastalo po nemškem zgledu. Da ne ve, kako se bo obnašala Gospodarska zveza, ve pa, da bo imela lepe uspehe, če bodo njeni voditelji imeli visoko teoretsko in družboslovno znanje in če bodo »umevali« svoje naloge. To prepričanje se je Kreku utrdilo ob obisku v Nemčiji (XVIII/169). V zadnjem pismu ponovi, da v »Porenjščini« cveti zadružništvo. Da so v času njegovega obiska imele Raiffeisenovci iz vse Nemčije zbor v Frankfurtu. Vendar ugotavlja, da tudi v Nemčiji ne manjka »kramarskega liberalstva«. Kot dokaz navaja pritožbo nemške zadružne trgovske delegacije v Berlinu pri »naučnem« ministru Bosseju zaradi sodelovanja duhovnikov pri zadružnem gibanju, s Krekovim poudarkom, da v mnogo bolj olikani obliki, kot se to sliši od slovenskih »Narodovih mož«. In zaključí: »Tout comme chez nous« (S pota: 178.)

V devetdesetih letih med Slovenci narašča občutek ogroženosti (Melik, 1992: 225). Krekovemu zadružništvu so pripisovali tudi »narodno obrambni pomen«. Dolenec citira njegov (nepodpisani) članek v *Slovenca*,²⁸ kjer piše o Gospodarski zvezi in njeni vlogi pri preprečevanju nevarnosti nakupa slovenskih posesti ob meji s strani tujcev, in sicer na način, da jih sama odkupi. Meni, da lahkomiselni ljudje, zlasti če so zadolženi, radi prodajajo svojo zemljo »komurkoli«, dobijo denar, ga – pametno in še bolj nespametno – porabijo, sami pa se izselijo (»zapustijo domovino«) »na vse kraje sveta v izgubo naroda, v izgubo samosvojo, časno in večno.«²⁹ Del narodnoobrambnega ravnanja je bila tudi »obrambna razstava« društva Prosveta v Ljubljani leta 1912, ki si je zastavila – poleg vprašanj glede premikov na (slovensko-nemški, op. avt.) etnični meji, notranje kolonizacije, preseljevanja (od kod in kam?), priseljevanja z »neslovenskega« ozemlja – tudi vprašanja glede stalne in začasne (»fluktujuče«) emigracije v gozdove (na Hrvaško in dlje proti vzhodu, op. avt.), na Gornjo Štajersko, »Westfalsko«, Egipt in Ameriko. Vzroke ogroženosti so iskali tako na etičnem

²⁷ F. W. Raiffeisen (1818–1888), nemški (katoliški?) duhovnik, organizator posojilniškega sistema v Nemčiji.

²⁸ Slovenec, 1898, št. 35.

²⁹ Ivan Dolenec (ur.), dr. Janez Ev. Krek. Izbrani spisi. IV. zvezek: prvokrat v državnem zboru (1897–1900). Celje 1933, str. 32–33.

kot gospodarskem, političnem in »zdravstvenem stanju naših pokrajin«. Izražena je bila skrb za zbiranje vsega materiala v zvezi z gornjimi temami. (Mačkovšek, 1912: 185–186). Izpostavitve problematike celinskih migracij ni presenetljiva v kontekstu »ogroženosti« tistega časa, predvsem s strani nemškega okolja in njihovih pretenzij prihoda do obal Jadranskega morja.

8. »Hudo se je odpravljati na tuje ...« (II/129)

Pri obravnavi razlogov v odnosu do počutja in čustvenega doživljanja Slovencev v novem okolju moram izpostaviti, da so odhajali v Nemčijo kot delavci zaradi višjih zaslužkov kot doma, gospodarske stabilnosti v Porurju in Vestfaliji, večje kupne moči in dobro vzpostavljene sistema nastavitve delavcev v stanovanjih in hišah. Mnogi so bili samski, ne tako malo jih je živelo v krogu svoje družine. Res je, hudo se je bilo odpraviti na tuje, vendar so naštetih razlogi prevagali na tehtnici odločitve: bolje oditi kot ostati doma. Toda boljše socialne in ekonomska razmere niso mogle zadostiti čustvenega doživljanja priseljencev v novem okolju. »Tujina združuje, česar domača zemlja ne more,« je zapisal Krek v pismu, ko je ugotovil, da Slovenci v Nemčiji živijo pod imenom *Österreicher*, tj. kot Avstrijci (XIII/157). Državna pripadnost je bila prepoznavna oznaka, ki je spremljala priseljence v Nemčiji, kar je Krek komentiral z mislijo, kako naglo izginjajo meje »naših dežel«. Žal se ni poglobil v to temo. Verjetno je imel v mislih določeno poenotenost slovenskih priseljencev glede na regionalno oz. upravno pripadnost v domovini (Koroška, Kranjska, Štajerska, Goriška, Trst in Istra). Tudi stiki med Avstrijo in Nemčijo so bili poenostavljeni, saj je za prehod državne meje zadoščala že delavska knjižica (*Arbeitsbuch*) s potrditvijo, da se nanaša tudi na Nemčijo.³⁰ Domotožje kot čustveno reagiranje oz. nesprijemanje tujine zaznamo tudi pri Kreku. Že Dunaj mu je bil tuj, ko je kot študent dunajskega Avguštineja³¹ napisal pesem *Vrbica*, ki je bila objavljena v *Domu in svetu* (1891)³² in na katero se je spomnil v Vestfaliji in iz nje objavil verz v drugem vestfalskem pismu (II/129):

*»Hudo se je odpravljati
na tuje,
'z tujine dom pozdravljati
še huje.«*

³⁰ Delavska knjižica Filipa Oreška, ki jo je izdal ljubljanski magistrat 2. septembra 1881 ima vpis s črnilom: »Gültig als Legitimationsurkunde für Reisen im Innern der oesterreichisch ungarischen Monarchie und Deutschland auf die Dauern Eines Jahre«. ZAL, Mesto Ljubljana, Reg I/1668, fol. 452.

³¹ Avguštinej je bil zavod za duhovnike iz vsega cesarstva, ki so študirali na dunajski univerzi.

³² Tega leta je bil študent na dunajskem Avguštineju. To je bil čas, ko ga je zanimal težki položaj delavskih stanov, obsojal psevdoliberalni kapitalizem in v Judih videl razjedajoči element krščanske družbe (Dolenec, 1923: str. 32).

Pesem govori o tujini, o izgubljeni sreči, o koči, mami in ljubljeni osebi, o tujini, ki je skrila domače pogorje in sreči zatemnila obzorje, o tujini, kjer se pojejo pesmi o domu, kjer srce razgrevajo spomini. Nedvomo pesem izraža domotožje in odtrganost od domovine. Takoj za tem spominskim utrinkom naredi preobrat in aktualizira stanje, povezan z »domom«. Tako se v nadaljevanju pisma razpiše o zanemarjenosti »južnoslovenskega« doma, o za ljudstvo in njegov gospodarski razvoj brezbrizni (nedvomno avstrijski) birokraciji. Biča sebičnost družbe Južne železnice zaradi le ene železniške (tirne) povezave s Trstom, zanemarjenja Primorja, zapostavljenosti Dalmacije glede prometa, ki je bila brez železniške povezave z državo, in slabega stanja strokovnega in celo ljudskega šolstva v Dalmaciji. »Ubogi naš dom! ... Majhni smo, zaostali smo,« zapiše in v isti sapi navede izkušnje z avstrijsko policijo, ki razganja ljudi, ko se zberejo zaradi podpore gospodarskemu razvoju, in obnašanje vaškega (nedvomno liberalnega) trgovca, ki zaradi kilograma manj prodane kave nastopi proti konsumnemu društvu. Zakaj take misli v zaključku drugega pisma? Zaradi primerjave v različnosti gospodarskega razvoja med Avstrijo in Nemčijo, češ da se je samo Hamburg v zadnjih desetih letih stokrat bolj razvil kot Trst. Svoje razmišljanje končuje z zborovanjem v Börnigu, na katerega so vabili s plakati, shoda pa niso prijavili nikomur in tudi policije ni bilo blizu. In ga sklene z bolj čustvenim utrinkom: »V temno noč so donele naše lepe pesmi!« (II/129).

In če se povrnem k Dunaju. Zanimivo je, da so ga mnogi Slovenci doživljali kot tujino, od izobražencev do velikolaških kostanjarjev. Pri tem lahko izpostavim troje, prvič, da je večina prišla v državno glavno mesto s podeželja oz. iz manjših trgov in mest, drugič, da so prišli v kozmopolitsko mesto, kjer je le prevladoval nemški jezik, mnogim Slovencem tuj ali vsaj slabo naučen jezik, in tretjič, da je razen manjšine večina priseljencev pripadala spodnjim socialnim slojem, ki so se s težavo prebijali skozi življenje. Več se ve o študentih in drugih izobražencih iz slovenskih krajev na Dunaju kot o delavcih, obrtnikih in trgovcih. Vendar je bil odhod iz slovenske vasi v avstrijsko prestolnico kulturni oz. čustveni šok za večino, zlasti za mlade ljudi, ne glede na to, ali so odšli na študij ali na delo. Oporo obojim je pred odhodom dajal domači župnik, študirajočim tudi učitelj, najpomembnejša pa je bila opora družine, v redko dokumentiranih primerih znana bolj s strani matere kot očeta, npr. v primeru odhoda na študij v središče cesarstva. Od posameznika pa je bilo odvisno občutenje velemestne širine v primerjavi z domačo ozkostjo (Vodopivec, 1994: 92, 94–95).

9. »Izseljevanje se ne da ustaviti« (XVI/163)

Šele proti koncu svojih pisem se dotakne slovenskega izseljenstva na splošno. Izpostavlja, da je treba zanj več narediti kot dotedaj, saj jih je na tisoče v tujini, in da se velike množice še vedno izseljujejo (»izseljavajo«) v Združene države Amerike. Prepričan je, da bi jih bilo najbolje zadržati doma, vendar hkrati meni, da to ni mogoče: »Izseljevanje se ne da ustaviti, dokler ne moremo dati ljudem doma primernega

zaslužka.« In nadaljuje, da je ljubezen do domače zemlje močna, »a če manjka kruha – treba za njim« (XVI/163). Omenjeni Krekov pogled je le eden od številnih, ki so izražali gledanje na to vprašanje z vidika, da izseljevanje ni pozitiven pojav, hkrati pa ga ni mogoče odklanjati, če ljudje težijo k boljšemu življenju. Tako v javnosti kot v cerkvenih krogih so bili pogledi na slovensko izseljevanje zelo različni, od najpogostejših odklonilnih do redkih podpirajočih oz. vsaj razumevajočih (Drnovšek, 2003: 7–33).

Krek deli izseljence na dve vrsti.

Prvič na tiste, ki gredo za nekaj mesecev v letu na delo »izven domovine«. Sem prišteva »rojake, ki mnogobrojno hodijo vsako leto na delo v gozdove iz tolminskega okraja in sosednjih kranjskih vasi« v Galicijo, Romunijo in Sedmograško. Nato omenja ljudi iz Notranjske in Dolenjske, ki hodijo v gozdove na Hrvaško, krošnjarje iz kočevskega in črnomeljskega okraja in žanjice, ki hodijo na Koroško. Vsem tem, meni Krek, je treba pomagati v verskem in socialnem oziru. Kako? Lepo bi bilo, če bi imeli »lepo sestavljeno molitveno knjižico, ki bi se ozirala na razmere teh revežev s poukom, nasveti in primernimi molitvami«. V socialnem oziru bi morali preprečiti, da bi jih goljufali »posredovalni agentje«, hkrati bi se morale odpraviti pomankljivosti pri »naših delavcih«, zlasti »Hrvatarih«. Po njegovem mnenju so ta opozorila naletela na gluha ušesa. »Če se pa, kolikor se z majhnimi močmi more, kaj stori, pa prihajajo liberalni satiri, migajo s kozjim repom, mlaskajo z jezikom in zbijajo s kopitom po tleh, češ – diletantstvo, zmedenost, nezrelost! Hudirja, pa se zganite in pomagajte, saj je moralo dolgo časa preminuti, preden smo vam izbili iz glave stalno frazo, da med Slovenci ni treba socialnega dela,« Krek polemično končuje svoje razmišljanje o notranjih in sezonskih migracijah (XVI/163–164).

Druga vrsta izseljencev je trajna. Krek meni, da malokdo gre od doma, ne da bi mislil na vrnitev, vendar to ne spremeni narave stalne izselitve. Največ jih je v Ameriki, nekoliko v Bosni, pa tudi na Gornjem Štajerskem, na Ogrskem in v zadnjem času tudi »v tukajšnjem industrijskem okraju«. ³³ Večina je rudarjev, ki gredo za zaslužkom. Najprej začnejo v Zagorju, Trbovljah ali Hrastniku, od tod gredo na Gornje Štajersko v Ljubno (Leoben), Fojšberg (Voitsberg), nekateri v ogrske rudnike in v Prusijo. ³⁴ Krek meni, da je mnogo rodbin, ki po 10 do 15 let niso videle domovine. Najbolj so bili, po Kreku, zapuščeni delavci na Ogrskem, kjer so skrajno »žalostne« razmere« (XVI/164).

Kako pomagati »tem ubožcem«?

Prvič s »světom in dejanjem«. Da so Nemci leta 1873 (pravilno 1878, op. avt.) ustanovili Društvo sv. Rafaela, ki ima zastopnike v izseljenskih pristaniščih, ki zastonj pomagajo »v telesnem in duševnem oziru«. Sprva je bilo društvo namenjeno samo Nemcem, v času Krekovega obiska Nemčije tudi širše, npr. Poljakom, in ne nazadnje Slovincem. Krek izrazi upanje, da bo prišlo do dogovora z društvom, če

³³ V Porurju in Vestfaliji.

³⁴ Poleg oznake Nemčija se v takratnem času pogosto (medijih, pismih) uporabljata oznaki »na Pruskem« ali »pod Prajzom« (= pod Nemci). Tudi Krek sam zelo pogosto.

ne prej, ob drugem katoliškem shodu (XVI/164–165). Jurij Adlešič je šel še korak dalje od Kreka in predlagal, da se delo Rafaelove družbe razširi na »izseljeniško organizacijo« v smeri oblikovanja »deželne organizacije«, ki bi sčasoma razširila svoje delovanje na vse slovensko ozemlje in tudi na Hrvaško, Dalmacijo in Bosno (Adlešič, 1909: 189). V tem vidim zametke prenosa dela skrbi za izseljence na oblastne oz. upravne organe, kar se je uresničilo šele v času med obema svetovnjima vojnama v okviru Dravske banovine.

Drugič – meni, da izseljenci potrebujejo pomoč tudi kasneje. V Združenih državah Amerike zanje skrbijo katoliški duhovniki (Friš, 1995). Vendar ugotavlja, da so bili v Argentini in Braziliji »skrajno zapuščeni«. Tu ponovno opozori na »zamorce«, češ, naj jim da Bog milost spreobrnjenja, vendar prej kot to, po Kreku, smo »dolžni pomagati svojim rojakom«. ³⁵ (»Bog daj vsem zamorcem milost spreobrnjenja, a prej nego zanje smo pa dolžni pomagati svojim rojakom. To zahteva red krščanske ljubezni.«) Skrbeti moramo tudi za rojake na Ogrskem in na Pruskem. Kako? Z dobrimi knjigami in nravno pomočjo (XVI/165).

Krekova podoba slovenskega izseljenstva je kratka, vendar odseva takratni pogled katoliškega duhovnika na stanje v tistem času. To je bil čas, ko je Cerkev postopoma posvečala večjo pozornost izseljenskemu fenomenu, zlasti v času papeža Pija X. (1903–1914). ³⁶ Ne more se izogniti poudarjanju pomanjkanja verske in moralne podpore izseljencem na tujem, kakor ne ostrim besedam na rovaš liberalcev, ki, roko na srce, niso posvečali velike pozornosti izseljenskemu fenomenu tistega časa. Na drugem katoliškem shodu (1900) je o ideji ustanovitve Družbe sv. Rafaela govoril dr. Viljem Schweitzer in je – sklicujoč se na nemški primer – dosegel, da se je med sklepe shoda uvrstilo tudi priporočilo o ustanovitvi podobnega društva (Poročilo, 1901: 88). Ustanovni zbor »slovenske podružnice« avstrijske družbe sv. Rafaela za varstvo katoliških izseljencev iz Kranjske, Koroške in Primorske je bil šele 11. novembra 1907 v Ljubljani (Kolar, 1990: 107–119; Drnovšek, 1991: 88–91). V njej je sodeloval tudi Janez Evangelist Krek. Čeprav je bila prvenstveno namenjena pomoči izseljencem na poti v Združene države, ni zanemarjala tudi tistih, ki so se odločili »za pot v Nemčijo in v inozemstvo, kjer delajo Slovenci«. Pomagala jim je pri urejanju potnih dokumentov (Vestnik, 1913: 110–111). Glede morale (»nrvnosti«) med Slovenci v Nemčiji je bil Krek pozoren na »divje zveze«, ki so bile posledica težav pri pridobivanju dokumentov v domovini, zato jim predlaga, da se za tovrstno pomoč obrnejo na Katoliško ljudsko društvo, ki je bilo politična organizacija nemških katoličanov (XVI/165).

³⁵ »Bože moj! Za Afriko, pravijo, se jih napravlja izmed nas več v misijone. Za naše lastne ljudi pa je treba, da tujec prosi. V tem oziru se mora predrugáčiti. Nadejam se, da se mi posreči nekoliko organizirati naše delavce, da se ne izgube v veri in domačim vzorom.« (Pismo XI, str. 152.) Gre za določeno kritiko prevelikega zanimanja za misijonarjenje slovenskih misijonarjev v neevropskih prostorih v odnosu do slovenskih izseljencev. Glej: Bogdan Kolar, Na misijonskih brazdah Cerkev. Oris zgodovine slovenskega misijonarstva. Celje 1998.

³⁶ Marjan Drnovšek, Slovenski izseljenci in katoliška Cerkev. V: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, Ljubljana 2002, str. 129.

Če vzamemo v roke njegova predavanja, ki so jih študenti v ljubljanskem seminšču stenografirali in objavili v litografski obliki (1906) z naslovom Dostavki »Socializmu«, in jih primerjamo z njegovim razmišljanem o izseljevanju Slovencev v Vestfalskih pismih (1899), ugotovimo, da je v Dostavkih večji poudarek na vlogi države. Država mora skrbeti, prvič, da se izseljevanje ne odvija pod prisilo (»pritiskom kake sile«) in da nadzoruje tiste, »ki vabijo k izseljevanju«, drugič, da izseljenci na poti nimajo materialnih in moralnih težav in da nadzoruje delovanje izseljenskih agentov in ladijskih družb, ter tretjič, da jih varuje tudi v tujini s pomočjo konzulatov in hkrati skrbi, »da ohranijo izselniki še vedno čustvo za domovino«. Obžaluje, da v letu 1905 dunajskemu državnemu zboru predložen zakon o izseljevanju ni bil sprejet. Ob tem izpostavi pomen Rafaelove družbe in cerkve nasploh (Dostavki, 1906: 42–44). Izpostavim naj Krekovo gledanje o vabljenju k izseljevanju. V obravnavanem obdobju je redkokdo odšel zaradi vabila v Ameriko, razen če ni imel v mislih sorodnikov, prijateljev in znancev, ki so s pismi ali na obiskih doma »vabili« bližnje k odhodu. Javno mnenje ni bilo naklonjeno izseljevanju. Mislim, da je takratno izseljevanje potekalo kot del evropsko-ameriškega delovnega trga, da je vsakdo dobro vedel, kam bo šel, koliko bo zaslužil ipd., čeprav je zaradi svobodnega trga in prepovedi predhodnega sklepanja delovne pogodbe (v ljudskem jeziku »kontrakta«) marsikateri imel težave na svoji življenjski poti v novem okolju.

Tudi z ozirom na razloge za odhod Krek potrjuje misel, ki jo je izrekel Anton Korošec na tretjem katoliškem shodu (1906), in sicer da odhajajo ljudje, polni zdravja in delovnih moči, z upanjem na boljše življenje (Drnovšek, 1991: 28–29). Študenti so povzeli Krekovo ostro razmišljanje: »Naši ljudje se ne izseljujejo zato, kakor lačni polentarji, kakor gališki kmetje, ki komaj vedo, kako jim je ime, kakor nekaj prebivalcev v Dalmaciji, ki niti hiš nimajo – pri nas se izseljujejo večinoma brihtni ljudje, žene jih inteligenca ... Nesorazmerje med delom in sadom svojega truda jih žene po svetu ... Naši izseljenci niso idiotje, to ni četa tistih, ki jih žene le obup ... Kulturna izobrazba našega naroda je na veliko višji stopnji, kakor pa je kulturna stopnja njegovega gospodarstva« (Dostavki, 1906: 44). Predaleč bi zašel, če se spustim v razmišljanje o tej temi, dejstvo pa je, da ni tako malo argumentov, ki potrjujejo gornjo tezo.

In še tretji novi element se pojavi, tj. Krekovo razmišljanje o »kolonizaciji« v duhu razmišljanja: »Kolonizacija je močna trdnjava, ki ureja pot po svetu. Tako se začne imperium«. Vzor mu je Anglija, taki želita postati Nemčija in Rusija, to sta tudi že Francija in Španija, le »Avstrija se do sedaj še nič ni gènila. Za nas bi bil teren na Balkanu. Toda razmere so pri nas take, da ni misliti na redno kolonizacijo ... Največja hiba pa je, da Avstrija, ki ima največ izseljencev, nima izselniškega zakona.« Kljub temu da so povzete misli posredne, skozi študentsko predelavo, so zanimive in se pojavljajo tudi kasneje, npr. v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja pri Francu Omahnu (Omahen, 1938: 56).

10. Po Krekovi vrnitvi

Nekaj dni po vrnitvi zasledimo v *Slovenecu*³⁷ napoved Krekovega predavanja v Katoliškem domu v Ljubljani o potovanju v Vestfalijo in tamkajšnjih razmerah, ki ga je imel 11. junija 1899 v okviru organizacije SKSZ. V enoinpolurnem predavanju v nabito polni dvorani je spregovoril o razmerah med slovenskimi delavci v Vestfaliji. Že 14. junija je *Slovenec* objavil pismo Frana Marna, datiran 11. junija, »iz dalje Pruske« (Sodingen-Herna), v katerem odgovarja na dopis v *Slovenskem narodu*, ki je bil poslan iz Altendorfa. Narodov dopisnik Klopčič mu očita, da je prišel v Vestfalijo iz strankarskih razlogov, agitirat za Mohorjevo družbo in »za slovenske liste«. Marn ugotavlja, da so razmere Slovencev res »žalostne«, v narodnostnem oziru šibke, kar povezuje z dejstvom, da so pač na »Pruskem« in brez državljanskih pravic. Tolaži ga, da se tudi domačim Poljakom ne godi nič bolje. Zato poziva, da bi bili Slovenci, Čehi in Poljaki bolj enotni (»vzajemni«), da bi sčasoma kaj dosegli. Glede Kreka Marn poudari, da so ga Slovenci z veseljem in navdušenjem sprejeli, da so slišali božjo besedo v slovenskem jeziku, in nadaljuje: »Še nam bije v naših prsih verno slovensko srce, ki ne bo nikdar pozabilo lepe naše domovine, čeravno nam ona ne daje potrebnega zaslužka, kojega si moramo vsled uničujočega kapitalizma avstrijskega iskati daleč med tujimi narodi.« Krek jim je obljubil vsakoletni obisk slovenskega duhovnika in jih spodbujal k združevanju in skupnemu delovanju. Šestnajstega aprila je imel Krek tri govore v njihovi cerkvi (Sodingen-Herne), najprej v slovenščini, nato češčini in na koncu v poljščini. »Pri prvih obeh so bili zajedno večinoma Slovenci in Čehi, ker ti se posebno razumemo in tudi mnogo med seboj občujemo,« zapiše Marn, delavec po poklicu, in zaključí, da so nato odšli na shod v gostilno, kjer so se zabavali, »razgovarjali o naši organizaciji« in tudi zapeli.³⁸ To je lep primer vzorca delovanja Kreka v Nemčiji, kjer je združeval versko poslanstvo z narodnim in ne nazadnje političnim delovanjem

Krek je o obisku poročal ljubljanskemu škofu Antonu Bonaventuri Jegliču, ki je sprejel njegov predlog, da bi slovenski duhovniki v prihodnje še odhajali med izseljenke v Nemčijo. To nam dokazujejo številni potopisi izpod peres poznejših misijonarjev. Še istega leta sta v adventnem času odšla frančiškana p. Ananija Vračko iz Brežic in p. Konrad Mesar iz Jaske,³⁹ ki ju je nemška policija povsem onemogočila. Bolj uspešen je bil leta 1900 Ivan Knific, študent na Dunaju, ki je le dobil policijsko soglasje za »pastirovanje« za pet tednov v petnajstih župnijah. O tem je napisal 30 pisem.⁴⁰ Za božič leta 1900 sta odšla Luka Arh in Anton Koritnik (pozneje profesor na šentviški gimnaziji v Ljubljani). Arh je bil dopisnik *Slovenca*.⁴¹ Večje število študirajočih in duhovnikov med Slovenci v Nemčiji je bila posledica dogovora med ljubljanskim

³⁷ *Slovenec*, XXVIII, št. 131, 10. 6. 1899 in št. 132, 12. 6. 1899.

³⁸ *Slovenec*, XXVIII, št. 134, 14. 6. 1899.

³⁹ *Slovenec*, 1900, št. 2, in 84.

⁴⁰ *Slovenec*, 1900, št. 94–131.

⁴¹ Luka Arh, *Med Slovenci ob Renu*, *Slovenec*, 28. 12. 1900–23. 2. 1901.

škofom A. B. Jegličem in frančiškanskim provincialom Konštatinom Luserjem glede pastoralne oskrbe Slovencev v nemških rudnikih (Kolar, 1998: 120–121). Krekovo delo v Nemčiji je po prvi svetovni vojni nadaljeval Janez Kalan, ki je tudi pisal Vestfalska pisma v *Slovenecu* (Dolenec, 1933/IV: 43).

SKLEP

V senci množičnega izseljevanja Slovencev v Združene države Amerike je potekalo izseljevanje v Nemčijo. Med njima najdemo skupne in različne pojave in procese. V obeh primerih so se v največjem obsegu zaposlovali v rudnikih, ženske so bile gospodinje. Vendar so v takratnem jeziku izseljence v Združene države označevali 'izseljenci', v Nemčijo pa samo 'delavci', saj je tudi splošna avstrijska zakonodaja razlikovala med prekooceanskimi (prvimi) in kontinentalnimi (drugimi) selitvami. Tako odhajajoči v Združene države kot v Nemčijo so verjeli v začasnost svoje odsotnosti, ki se je izkazala za zmotno. Oboji so verjeli v skorajšnjo vrnitev, v letu ali dveh, vendar je večina ostala dlje časa. Vračanju v domovino sledimo v obeh primerih. Z izbruhom prve svetovne vojne so se moški priseljenci v Nemčiji – na podlagi dogovora med Avstro-Ogrsko in Nemčijo – morali odzvati klicu vojaških oblasti, medtem ko so se ameriški obvezniki kot avstrijski državljani temu lahko izognili. Konec koncev so si Združene države Amerike in Nemčija z letom 1915 stali na nasprotnih bojujočih se straneh. Tudi številčno so bile Združene države vabljevejši cilj: leta 1910 se je v Združenih državah odločilo za slovenski materni jezik 123.250 oseb, rojenih v Avstro-Ogrski (poleg 59.612 rojenih v Ameriki) (Daniels, 2002: 217–216), v Nemčiji se je leta 1900 za slovenski materni jezik odločilo 9.193 oseb, od tega 6.453 moških in 2.740 žensk (Valenčič, 1990: 64). Tudi naturalizacija je bila na prelomu v 20. stoletje bolj pogosta v Združenih državah kot v Nemčiji. Načeloma si moral imeti za pot v Združene države potni list, v Nemčijo si lahko odšel s potrjeno delavsko knjižico (Delavske bukvice, Arbeitsbuch). Mnogim je bila Nemčija le prehodni cilj na poti v Združene države tako, da so si s prihranki z delom v nemških rudnikih kupili ladijsko karto za pot v Ameriko. Nemčija je imela prednost v časovnem oziru, saj so bili trgovski stiki (krošnjarstvo) med slovenskim in nemškim prostorom zelo stari, vsaj od konca 15. stoletja, z Združenimi državami pa od srede prve polovice 19. stoletja. Skratka, Amerika je bila najbolj zaželen cilj v nekaj desetletjih pred letom 1914 oz. 1915, kar se je odražalo tudi v takratnih medijih, ki so bili polni bolj ali manj nasprotujočih si člankov o odhajanju v Ameriko, številnih dopisov ameriških Slovencev in ne nazadnje oglasov potovalnih agencij, medtem ko se je o Nemčiji in tamkajšnjih Slovencih manj pisalo in vedelo. Zato so Krekova *Vestfalska pisma*, ki jih je objavjal v katoliškem glasilu *Slovenec* (1899), pravo odkritje Slovencev v Nemčiji.

Janez Evangelist Krek je bil dober poznavalec izseljenske problematike, ki jo je obravnaval z različnih vidikov – od prizadevanj za sprejetje izseljenskega zakona v Avstriji (neuspešno) do dela pri Rafaelovi družbi, od terenskega opazovanja med

izseljenci v Porurju in Vestfaliji do strokovnih in znanstvenih analiz te teme v knjigah, časopisih, na predavanjih ipd. Zavedati se moramo, da je bilo njegovo izhodišče delovanja zavezanost krščanstvu in v okviru katoliške Cerkve, da je bil v svojem socialnem in protikapitalističnem čutenju in delovanju marsikdaj na meji s socialističnimi idejami, čeprav je bil izrazit nasprotnik tako socialdemokratske kot liberalne ideologije. Presenetijo nas nekatere ideje, ki so povezane z migracijsko problematiko, na primer navduševanje nad kolonizacijo na Balkanu. V prispevku obravnavam njegove socialne in ekonomske poglede v povezavi z izseljevanjem, vključujoč tudi njegove ideje o slovenski migraciji nasploh. Uvrščam ga v krog katoliških intelektualcev, ki so se zavedali pomena izseljevanja Slovencev, ki je ravno v njegovem obdobju doživelo svoj vrh. In to ne samo na teoretičnem polju, temveč tudi v konkretnih prizadevanjih na vseh ravneh javnega prostora, kjer je bil aktiven.

LITERATURA

- Adlešič, Jurij (1909): Organizacija slovenskega izseljeništv. V: Čas, zv. 4 in 5. Ljubljana: Leonova družba.
- Bonač, Vladimir (1960): Slovenci v Westfaliji. V: Slovenski izseljenski koledar 1960. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Brockhaus' kleines Konversations-Lexicon (1914). Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Bren, Hugon (1928): Slovenci v inozemstvu. V: Slovenci v desetletju 1918–1928. Ljubljana: Leonova družba.
- Brumen, Vinko (1968). Srce v sredini: življenje, delo in osebnost Janeza Evangelista Kreka, Buenos Aires: Baraga.
- Dahlmann, Dittmar, Kotowski, Albert S., Karpus, Zbigniew (ur.) (2005): Schimanski, Kuzorra und andere. Polnische Einwanderer im Ruhrgebiet zwischen der Reichsgründung und dem Zweiten Weltkrieg. Essen: Klartext.
- Daniels, Roger (2002): *Coming to America. A History of Immigration and Ethnicity in American Life*. New York: Perennial.
- Deželić, Berislav Đuro (1931): Naša emigracija u Njemačkoj. Zagreb: Jugoslovanska Štampa d.d.
- Dolenec, Ivan (1923): Dr. Janez Ev. Krek. Izbrani spisi. I. zvezek. Celje: Družba sv. Mohorja.
- Dolenec, Ivan (1933): Dr. Janez Ev. Krek. Izbrani spisi. IV. zvezek: prvokrat v državnem zboru (1897–1900). Celje: Družba sv. Mohorja.
- Drnovšek, Marjan (1989): Odmevnost Trunkove knjige Amerika in Amerikanci v letih 1912–1913. V: Zgodovinski časopis, 43, št. 4. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Drnovšek, Marjan (1993): Izseljevanje z območja lavantinske škofije pred prvo svetovno vojno in odnos Cerkve do tega pojava. Celje: Mohorjeva družba.

- Drnovšek, Marjan (1998): Usodna privlačnost Amerike. Ljubljana: Nova revija.
- Drnovšek Marjan (1998): Podoba Amerike na ilustracijah Ivana Vavpotiča. V: Kronika, 47, št. 1–2. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Drnovšek, Marjan (1991): Pot slovenskih izseljencev na tuje. Od Ljubljane do Ellis Islanda – Otoka solza v New Yorku, 1880–1924. Ljubljana: Založba Mladika.
- Drnovšek, Marjan (2002). Slovenski izseljenci in katoliška Cerkev. V: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju. Ljubljana: Družina.
- Drnovšek, Marjan (2003): »Izseljevanje je rakrana na telesu našega naroda«. *Historični seminar 4. Zbornik predavanj 2001–2003* (ur. M. Kokole, V. Likar, P. Weiss), Ljubljana : Založba ZRC.
- Drnovšek, Marjan (2004): Osebno in javno v izseljenski korespondenci. V: Dve domovini / Two Homelands, 20. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.
- Drnovšek, Marjan (2006): Pogledi na »domovino« in »tujino« skozi optiko izseljenstva. V: Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Forberg, Martin (1990): Foreign Labour, the State and Trade Unions in Imperial Germany, 1890–1918. New York & Oxford & Munich: Berg.
- Friš, Darko (1995): Ameriški Slovenci in katoliška Cerkev 1871–1924. Celovec-Ljubljana-Dunaj: Mohorjeva založba.
- Granda, Stane (1998): Krek in slovensko zadružništvo. V: Janez Evangelist Krek (1865–1917). Maribor: Slomškova založba.
- Jurčec, Ruda (1935): Krek, Janez Evangelist. Ljubljana: Hram.
- Klemenčič, Matjaž (1984). Slovenci v ameriški statistiki v 19. in 20. stoletju. V: Celovski zvon, II/4. Celovec: Mohorjeva družba.
- Kolar, Bogdan (1990). Družba svetega Rafaela do ustanovitve ljubljanske podružnice. V: Dve domovini / Two Homelands 1. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.
- Kolar, Bogdan (1992): Janez Evangelist Krek in izseljenstvo. V: Krekov simpozij v Rimu. Celje: Mohorjeva družba.
- Kolar, Bogdan (1998): Krek in izseljenci. V: Janez Evangelist Krek (1865–1917), Maribor: Slomškova založba.
- Krek, Janez Evangelist (1895): Črne bukve kmečkega stanu. Jedro kmečkega vprašanja. Ljubljana: Katoliška tiskarna (tisk).
- Kuhar, Alojzij (1939): Naše izseljensko vprašanje. V: Spominski zbornik Slovenije. Ljubljana: založba Jubilej.
- Lukan, Walter (1992 a): Krek, Janez Evangelist. Enciklopedija Slovenije 6, Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Lukan Walter (1992 b): Janez Ev. Krek – biografski in bibliografski pregled. V: Krekov simpozij v Rimu. Celje: Mohorjeva družba.
- Mačkovšek, Janko (1912): Narodno obrambno delo. V: Napredna misel, I, zv. 4. Krško: Mihajlo Rostohar.

- Melik, Vasilij (1992): Pomen Kreka za slovensko zgodovino. V: Krekov simpozij v Rimu. Celje: Mohorjeva družba.
- Mulaček, Ivan (1913): Naše izseljevanje v številkah. V: Čas, zv. 4. Ljubljana: Leona-va družba.
- Omahen, Franc (1938): Naše izseljevanje v letih 1936–1937. V: Izseljenski zbornik 1938. Ljubljana: Družba sv. Rafaela.
- Orožen, Martina (1992): Krekov časnikarski jezik. V: Krekov simpozij v Rimu. Celje: Mohorjeva družba.
- Peters-Schildgen, Susanne (2003): Polish Pits and Community Formation in the Northern Ruhr Area until 1939. V: Irish and Polish Migration in Comparative Perspective. Essen: Klartext.
- Poročilo o II. slovenskem katoliškem shodu, ki se je vršil leta 1900 v Ljubljani (1901). Ljubljana:
- Slavec, Ingrid (1982): Slovenci v Mannheimu. Ljubljana. Znanstveni inštitut Filozof-ske fakultete.
- Štumberger, Saška (2007): Slovenščina pri Slovencih v Nemčiji. Ljubljana: Znanstve-noraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- Šušteršič, Franc (1891): Slovenci v Ameriki. V: Koledar Družbe sv. Mohorja. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- Trunk, Jurij (1912): Amerika in Amerikanci. Celovec: samozaložba.
- Valenčič, Vlado (1990): Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne. V: Dve domovini / Two Homelands 1. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.
- Vestnik Rafaelove družbe (1913): Družba sv. Rafaela v Ljubljani za naše izseljence. V: Občinska uprava, VIII/1913, št. 13 in 14.
- Vidovič-Miklavčič, Anka (1992): Krekovo združništvo: teorija in praksa. V: Krekov simpozij v Rimu. Celje: Mohorjeva družba.
- Vodopivec, Peter (1994). Slovenski študentje in Dunaj pred prvo svetovno vojno. V: Dunaj in Slovenci. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije & ZRC SAZU.
- Wandruszka, Adam (1980): Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band III, Die Völ-ker des Reiches, 1. Teilband. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Werner, Erich (1985). Slovenci v Porurju. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Winkler I. (1912): Narodnostni prirastek in izseljevanje na Češkem (poročilo). V: Napredna misel, I. zv. 5. Krško: Mihajlo Rostohar.
- Zwitter, Fran (1962): Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji. Ljubljana: Slo-venska matica.

SUMMARY

KREK'S WESTPHALIAN LETTERS: SOCIAL-ECONOMIC VIEWS AND EMIGRATION

Marjan Drnovšek

*Janez Evangelist Krek (1865–1917), a Catholic priest, politician, sociologist and journalist, was at the turn of the 19th century significantly present in the then Austrian and Slovene public. His activity was torn between Ljubljana, the then informal capital of Slovenes and of the province of Carniola, and Vienna. Krek had a strong social sense for peasants and workers and was opposer of the capitalist system. As a Catholic, he was adverse to liberalism and social democracy, and was himself the founder of Christian socialism on Slovene ground. He was the propagator of cooperative societies on Slovene territory. In 1899, when Krek was already member of the Vienna parliament, he went as a Catholic missionary to visit Slovene immigrants in Porurje (river Ruhr basin) and Westphalia in Germany. He sent in a good month time 20 letters about his contacts, experiences and deliberations in Germany, which were published in the Catholic newspaper Slovenec in Ljubljana. The letters became known as Westphalian letters and presented a sort of discovery of Slovene emigration to Germany, which was in the shadow of the then mass emigration of Slovenes to the United States of America. The letters reveal Krek's deliberations on the role of migrations on Slovene territory; he compares economic, social, religious, cultural and other relations, that is, similarities and differences between the Slovene space and Germany. Krek rebuked the underdevelopment in the field of modernisation of work and life on Slovene ground, which was according to Krek a consequence of the Viennese politics. He was an ingenious penman and orator. People liked to read his texts and to listen to him. Krek was among the first to deal with migration problematic from theoretical and practical aspects. In the Austrian parliament, he advocated for the acceptance of the migration law (1905) that would regulate the sphere, particularly in view of protection of Austrian emigrants travelling and in new environments. The act was not adopted until the disintegration of the Habsburg monarchy (1918). Krek considered migration issues social ones. He set out the image of Slovene emigrants who were not desperate, weary, spiritless, but young full of hope for a better living, ready for hard yet well-paid work. Krek points out their education that was not merely elementary, which was a consequence of quality Austrian schools. In the spirit of that time, Krek as a Catholic priest reconciled himself with the fact that emigration was a permanent phenomenon that could not be stopped; however, the departure to new environments could be alleviated. The Rafaelova družba (Rafael's society) in Ljubljana (*1907) established by the German model, was more or less successful in doing that. I can conclude that the Catholic Church in Slovenia was most aware of the emigration problematic and that it was active in the meaning of improvement of the conditions for emigrants on their way and abroad. Less interest for the emigrants was expressed by the liberals, even less by the socialists. The first were concerned in capital, to the second, in spirit of internationalism, the entire world was the homeland.*